

İslam Ahlâk Düşüncesinin Çerçevesinin Belirlenmesinde 'Sünnet'in Rolü -'Tedbîru'l-Menzil' Özelinde-

Zeynep Canan Koçak¹

Öz

İslam ahlâk düşüncesine dair eserler incelendiğinde mukaddime hariç üç ana bölümle karşılaşmaktayız. İlk bölüm ahlâk felsefesiyle ilgili teorik meselelere yer verir. Diğer iki bölüm ise pratik alana yönelik konuları ele almaktadır: aile ahlâkını temin etmenin imkânı üzerinde duran "Tedbîru'l-Menzil" ilmi ve devlet ahlâkını tesis etmenin yollarını arayan "Tedbîru'l-Müdü'n" ilmi. Çalışmamızın konusu olan "Tedbîru'l-Menzil" ilmi kapsamında ailenin ehemmiyeti, gereği, aileyi oluşturan faktörler, aile üyelerinin birbirlerine karşı yükümlülükleri, sağlıklı bir ailede lazım görülen hususlara dair başlıklar yer almaktadır. İşbu makale ahlâk alanında yazılmış belli başlı eserlerimizin sünnet ve hadis malzemesiyle bağlantısını "Tedbîru'l-Menzil" bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Zira İslam ahlâk düşüncesi, yalnızca Kur'an ve sünnetten beslenmemiş, insanın tabiatına, hukukuna dair ulaştığı her türlü birikimden faydalanmıştır. Dolayısıyla aklın verilerini, bilgiyi, tecrübeyi, örf ve adeti, farklı geleneklerden kaynaklı müktesebatı dikkate almıştır. Bu sebeple, ilgili kaynaklar araştırılarak, aile hayatının salimen devamına dair görüşlere Hz. Peygamber'in söz ve davranışlarının ne derece yansıdığı, eserlerde yer alan tavsiye, emir ve nehiylerin Peygamber'in çizdiği çerçeveye mutabık şekilde ortaya konup konmadığı hadis kaynaklarımızla mukayese edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Tedbîru'l-Menzil, Aile, İslam Ahlâk Düşüncesi.

Koçak, Zeynep Canan. "İslam Ahlâk Düşüncesinin Çerçevesinin Belirlenmesinde 'Sünnet'in Rolü -'Tedbîru'l-Menzil' Özelinde-". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/4 (2024), 599-620. <https://doi.org/10.32711/tiad.1427583>.

Geliş Tarihi	29.01.2024
Kabul Tarihi	30.09.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makedir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye, z.canankocak@gmail.com , ORCID: 0000-0002-1693-6132.

2024, 8 (4), 599-620 | Research Article

The Role of Sunnah in Determining the Framework of Islamic Ethical Thought -Specific to 'Tadbîr al-Manzil'-

Zeynep Canan Kocak¹

Abstract

When the works on Islamic ethical thought are analysed, we encounter three main chapters except the introduction. The first section deals with theoretical issues related to moral philosophy. The other two sections deal with practical issues: the science of "Tadbîr al-Manzil", which focuses on family ethics, and the science of "Tadbîr al-Mudun", which talks about state ethics. Within the scope of the science of "Tadbîr al-Manzil", which is our subject, the importance and necessity of the family, the factors that make up the family, the obligations of family members, etc. titles are included. This article aims to examine the connection of our major works written in the field of ethics with the sunnah and hadith material in the context of "Tadbîr al-Manzil". Islamic ethical thought has not only been nourished by the Qur'an and the Sunnah, but has also benefited from all kinds of knowledge about human nature and law. Therefore, it has taken into account the data of reason, knowledge, experience, custom and tradition, and the acquisitions arising from different traditions. For this reason, by researching the relevant sources, it has been tried to determine to what extent the Prophet's words and behaviours are reflected in the views on the continuation of family life, and whether the recommendations, orders and prohibitions in the works are put forward in accordance with the framework drawn by the Prophet, by comparing them with our hadith sources.

Keywords: Hadith, Sunnah, Tadbîr al-Manzil, Family, Islamic Ethical Thought.

Koçak, Zeynep Canan. "The Role of Sunnah in Determining the Framework of Islamic Ethical Thought -Specific to 'Tadbîr al-Manzil'-", *Türkiye Journal of Theological Studies* 8/4 (2024), 599-620. <https://doi.org/10.32711/tiad.1427583>.

Date of Submission	29.01.2024
Date of Acceptance	30.09.2024
Date of Publication	31.12.2024
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Asst. Prof., University of Aksaray, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith, Aksaray, Türkiye, z.canankocak@gmail.com , ORCID: 0000-0002-1693-6132.

Giriş

İslam ahlâk felsefesine dair kaleme alınan eserler incelendiği takdirde ‘İslam ahlâkî’nın kaynakları olarak başta Kur’ân ve sünnetin zikredile geldiği görülür.³ Zira ‘İslam ahlâkî’ dediğimiz olgu aklın, rasyonel bilginin, tabiatın, tarihin, geleneğin, örf ve adetlerin tecrübesinden yararlanmakta mahsur görmese de bizzat vahyin ve o vahyi bize ileten peygamberin rehberliğinden beslenen, çizgilerini öncelikli olarak bu iki temel kriteri dikkate alarak belirleyen bir yapı arz etmektedir. Gerek bireysel olgunlaşmanın gerek sosyal ilişkilerin sağlıklı bir şekilde tesis edilmesinin temel gereği olarak ahlâkî değerler, tutum ve davranışlar Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu şablona göre şekil almaktadır. Zira “Hz. Peygamber’in ahlâkı, Kur’ân’la özdeş olduğuna göre sünnet, Kur’ân ahlâkının nasıl uygulanabileceğini Hz. Peygamber’in şahsında somutlaştıran ve bize sunan uygulanabilirlik alanıdır. Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı insanlara sadece aktaran değil açıklayan bir misyonu olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, sünnetin olgun ve ahlâklı insan olma sürecinde izlenecek bir örneklik sistemi olduğu unutulmamalıdır. Sünnet bireye, yaşama sevinci, hayat felsefesi sunan bir rehberlik okuludur.”⁴ Dolayısıyla denilebilir ki Hz. Peygamber, bir rehber, bir rol model olarak, Kur’ân’ın da ortaya koyduğu, insandan beklenen ahlâkî kemâli kendi yaşamıyla bizzat örnekendirerek ilmek ilmek örmüş ve bu örneği kendinden sonrakilere bırakmıştır. İslam ahlâk düşüncesinin çerçevesini ise işbu örnek oluşturmuştur.

İslam ahlâkının iki temel kaynağından biri olması bakımından Kur’ân ve sünnetin/hadisın bir mü’min/Müslüman ahlâkî inşa etmek üzere buldukları söylemler ve Hz. Peygamber’in bizzat yaşamında sunduğu ya da ayna tuttuğu eylemler, ayetlerde, Hz. Peygamber’in hayatını bize aktaran eserlerde, hadis literatürümüz içerisinde bize aktarılmaktadır. Hadis mecmualarının “Birr ve Sıla”, “Edeb”, “Fedâil”, “Hüsni’l-Hulk”, “Zühd”, “Rikâk” başlıklı bölümlerinde ahlâk ile ilgili rivayetler görülmektedir.⁵ Bununla birlikte Mehmet Görmez’in de dediği gibi hadis kitaplarının içinde ahlâkî yalnızca bu başlıklar altında aramak doğru olmasa gerekir.⁶ Zira “ahlâka dair ilkeler “İman” bölümünde olabileceği gibi “Giyim-Kuşam”, “Yiyecekler” veya “İçecekler” gibi bölümler altındaki rivayetlerde de sunulmuş olabilir”.⁷ Bunun yanı sıra ahlâka dair hadisleri bir araya getiren müstakil çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Abdullah b. Mübarek (ö. 181), Kitâbu’z-Zühd türünün günümüze ulaşmış ilk derli-toplu eseri sayılan⁸ *Kitâbu’z-Zühd ve’r-Rekâik*⁹ adlı eserinde birçok ahlâkî hasletten haber veren rivayetleri zikretmiş, İbn Ebî

³ Bk. Babanzâde Ahmed Naîm, *İslam Ahlâkının Esasları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 55; Hüseyin Karaman “İslam Ahlâkının Kaynakları”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 44-50.

⁴ Müfit Selim Saruhan, “İslam Düşüncesinde Ahlâk İlimi”, *Eskişeyni*, 28 (2014), 61.

⁵ Hadis kitaplarındaki ahlâk içerikli başlıklar için bk. Sermin Toprak, *Hadis Literatüründe Kitâbü’l-Ahlâklar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 42-44. Birr ve Sıla, Edeb, Zühd...vs. bölümlerde bâb ve hadis dağılımları için bk. Ahmet Ürkmez, *Ahlâk Ekseninde Hadis* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 31-48. Söz konusu bölümlerde işlenen konular hakkında bk. Ahmet Uyar, “Kütüb-i Sitte’nin Ahlâk İle İlgili Bölümlerinin Muhteva Analizi”, *Fırat Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı* (İstanbul: ASOS Yayınları, 2016), 2878-2887.

⁶ Mehmet Görmez, “Ahlak ve Hadis”, *İslâm’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 577.

⁷ Müstakim Arıcı, “Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevdû’-Mesâil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 63/1 (2022), 106.

⁸ Hacı Bayram Başer, “Tasavvuf Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü”, *İslam Ahlâk Literatürü -Ekoller ve Problemler-*, ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 143.

⁹ Bk. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mübarek b. Vâdîh et-Türkî, *ez-Zühd ve’r-Rekâik l’ibni’l-Mübarek ve’z-Zühd li Nuaym b. Hammâd*, tah. Habîburrahmân el-A’zamî (Beyrut: yy., ts.).

Şeybe (ö. 235) *Kitâbü'l-Edeb'*inde¹⁰, Ahmed b. Hanbel (ö. 241) *Kitabü'z-Zühhd'*ünde ahlâka dair hususlar kapsamında hadisler nakletmiştir.¹¹ Buhârî (ö. 256) *Sahîh'*indeki¹² ahlâka ilişkin kitap başlıkları altında bâblara ve hadislerle yer vermekle kalmamış, aynı zamanda edebe dair rivayetlerin derlendiği ilk eser olarak zikredilen¹³ *Edebü'l-Müfred'*ini¹⁴ de kaleme almıştır. Çok erken dönemlerden itibaren üretilmeye başlayan ve yalnızca birkaç misal teşkil etmesi sadedinde zikrettiğimiz müstakil ahlâk eserleri elbette bu çalışmalarla sınırlı değildir. İlk dönemlerden günümüze kadar ahlâk ve hadis üzerine yapılmış birçok kaynak mevcuttur.¹⁵

Ahlâk hadisleri yalnızca hadis edebiyatı değil tefsir, tasavvuf, kelâm gibi birçok ilmî disiplinin literatürü içerisinde de kendisine yer bulur. Dolayısıyla sadece muhaddisler değil gerek müfessir veya mütekellim gerekse filozof veya mutasavvıf kimlikleriyle ön plana çıkmış birçok isim bu alana katkı sağlamıştır.¹⁶ Bu disiplinlerden biri de İslam ahlâk felsefesidir ve İslam ahlâkına dair kaleme alınan bu çalışmalarda da Kur'ân ve sünnetin/hadislerin izleri görülür. Eserlerin içerisinde bazen bizzat hadisler zikredilse de bazen Hz. Peygamber'in söz ve tasarruflarından mülhem olduğu izlenimi uyandıran kanaatler serdedilir. Bu kanaatlerin, İslam ahlâk eserlerinin ilham kaynağı olan felsefî kaynaklarla birebir mukayesesinin yapıldığı görüle de¹⁷ hadis literatüründe tekabül ettikleri rivayetlerin araştırılması hususunda eksiklik göze çarpmaktadır.¹⁸ İşbu çalışma ile Hz. Peygamber sonrası teşekkül etmiş bir disiplin olarak İslam ahlâk felsefesinin sünnete dair malzemeyle alakası araştırılacaktır. Elbette burada ne İslam ahlâk düşüncesinin tüm konuları ne de tüm sünnet ve hadis malzemesinin mukayese edilmesi imkân dahilindedir, fakat ahlâk kitaplarımızın içerisinde “Tedbîru'l-Menzil” kapsamında ele alınan konuların Hz. Peygamber'in bıraktığı mirasla bağlantısı ve -aile özelinde- İslam ahlâk düşüncesinin teşekkül etmesinde bu mirasın rolü belli başlı örnek metinlerden yola çıkılarak belirlenmeye çalışılacaktır.

“Sözlükte ‘bir kimsenin işini çekip çevirmesi, sonunu hesap etmesi’ anlamındaki *tedbîr* ahlâk ve siyaset kitaplarında ‘yönetim, siyaset’ mânâsında sıkça geçmekte, ‘ev’ anlamındaki *menzil* ile birlikte kullanıldığında daha çok felsefî yöntemle yazılmış ahlâk

¹⁰ Bk. Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî, *el-Edeb*, tah. Muhammed Rıdâ el-Kahvecî (Beirut: yy., 1420/1999).

¹¹ Zühhd hadislerine dair literatür hakkında daha fazla bilgi için bk. Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü”, 143-155.

¹² Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiu'l- müsnedü's- sahihu'l-muhtasari min umûri resulillah (Câmiu's-sahîh)*, tah. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Riyad: Dâru's-selâm, 1419).

¹³ Arıcı, “Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış”, 106.

¹⁴ Bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-'Edebu'l-Mufred*, tah. Semîr b. Emîn ez-Züheyri (Riyad: yy., 1419/1998).

¹⁵ Son dönem çalışmalarına örnek teşkil etmeleri açısından bk. Ürkmez, *Ahlâk Ekseninde Hadis*; Recep Kılıç, *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010); İdris Tüzün, *Ayet ve Hadislerle İslam Ahlâkı* (İstanbul: Süedâ Yayınları, 2011).

¹⁶ Bk. Toprak, *Hadis Literatüründe Kitâbü'l-Ahlâklar*, 27-41.

¹⁷ Bir örnek olması bakımından bk. Cavit Sunar, *İbn Miskeveyyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlâk Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980).

¹⁸ İslam ahlâk felsefesi literatürünün “Faziletler” bahsinde zikredilen “Hikmet” erdeminin Hz. Peygamber ile ilişkisini ortaya koyan mukayeseli bir yeni çalışma olması bakımından bk. Garip Aydın, *Aklın Denge Durumunda Ortaya Çıkan Fazilet Anlamında Hz. Peygamber'in Hikmeti Öğretmesi* (Ankara: İlahiyat Kitap, 2023). Bunun yanı sıra yalnızca Kınalızâde'nin “Ahlâk- Âlâ” si özelinde hadis kullanımını değerlendiren bir diğer çalışma için bk. Hâbil Nazlıgöl, “Ahlak-Hadis Münasebeti ve Kınalızâde'nin Hadis Kullanımı”, *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 447- 457. Ayrıca Kınalızâde'nin kullandığı rivayetlerin kaynak değeri ile ilgili olarak bk. İlyas Canikli, “Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'de Yer Verdigi Rivayetlerin Kaynak Değeri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/ 5 (2017), 2858-2891.

kitaplarında pratik ahlâkın üç ana bölümünden ikincisi olan aile ahlâkını ifade etmektedir.”¹⁹ Dolayısıyla, ahlâk kitaplarının “Tedbîrü'l-Menzil” başlıklı bölümlerinde ev idaresi ve aile ahlâkına dair konulara yer verilmekte²⁰, ailenin önemi, aile kurmanın amacı ve gereği, sağlıklı bir aile kurmanın yolları, aile üyelerinin hak ve sorumlulukları gibi hususlardan bahsedilmektedir. Çalışmamızda yer alan başlıklar bu doğrultuda oluşturulmuştur.

Gerek Hz. Peygamber dönemi gerekse İslam ahlâkına dair başvurduğumuz bazı eserlerin kaleme alındığı dönemler itibariyle aileyi oluşturan bireyler yalnızca karı-koca ve çocuklardan ibaret sayılmamaktadır. Hem Hz. Peygamber'in yaşadığı hem de söz konusu eserlerin bazılarının üretildiği çağda kölelik kurumunun var olduğu ve dolayısıyla bu statüdeki insanların da ailenin bir parçası olarak kabul edildiği ve eserler içerisinde birer başlık altında onlara dair hususların ele alındıkları görülmektedir. Çalışmamıza gelince, başlı başına ele alınması gerektiğini düşündüğümüz köle ve cariyeler konusunda makale formatının da gerektirdiği sınırlar sebebiyle bir başlık açılmamıştır.

Araştırmamız esnasında İslam ahlâk düşüncesinde ön plana çıkmış ve klasikleşmiş Kınalızâde ve Nasreddin Tûsî'nin eserlerine özellikle atfılda bulunmuş ve bu eserlerin muhtevaları dikkate alınmış, bunların yanı sıra İbn Miskeveyh, Râgıb el-İsfahânî, Fârâbî gibi düşünürlerimizin görüşlerinden faydalanılmış, günümüz Ahlâk Felsefesi kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Zikrettiğimiz eserlerdeki muhtevanın kaynakları Hadis Literatürü içerisinde aranırken ise öncelikle Buhârî ve Müslim'in “sahîh” olarak tanımlanan *Câmî* türü eserleri taranmış beraberinde *Kütüb-i Sitt'e* ye dahil diğer hadis müsennefâtımıza da başvurulmuştur.

1. “İslam Ahlâkı”nın Kaynağı Olarak “Sünnet”

Chahiliye Araplarının her şeyin üzerinde yaratıcı bir tanrıya inandıklarını biliyoruz.²¹ Her ne kadar böyle bir inançları olsa da tanrının onlar nezdinde “ulaşılabilir” bir tanrı olmaması sebebiyle onunla irtibat kurmak ancak ona daha yakın olduğuna inandıkları aracı varlıklar sayesinde mümkün olmaktadır.²² Çünkü beşerî zaafarla malul bir varlık olarak, ‘tanrısal evrenin çok aşağısındaki kötü bir evren’de bulunan ve aynı zamanda o evrenle kuşatılmış ve ondan sıyrılması asla mümkün görülmeleyen bir kulun Tanrısal düzlem ile iletişime geçmesi gerek Arapların zihninde gerekse onları etkilediğini söyleyebileceğimiz eski dinî gelenekler açısından pek de makul kabul edilmemektedir.²³ Zira Arapların yakın çevrelerinden haberdâr oldukları Hıristiyan geleneği kendi peygamberleri Hz. İsa’yı beşerî vasıflarından soyutlayarak ilahî bir konuma yükseltmişken benzer yorum biçimleri Yahudiler’ in bazı mistik gruplarınca Üzeyir peygamber için dile getirilmiş²⁴, Sabîî geleneğin neredeyse mitolojik vasıflara sahip elçilik anlayışı yine peygamberlerin bir beşer gibi algılanmasının önüne geçmiştir.²⁵ İşbu bakış

¹⁹ Mustafa Çağrı, “Tedbîrü'l- Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011); 40/260.

²⁰ Çağrı, “Tedbîrü'l- Menzil”, 40/260.

²¹ Ankebût 29/61.

²² Zümer 39/3.

²³ Söz konusu algıya sahip dinî geleneklerin Arap zihnindeki tanrı anlayışı üzerindeki etkilerine dair bk. Zeynep Canan Koçak, *Yerel Kültürün Hz. Peygamber ve Hadisler Üzerindeki Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 42-65.

²⁴ Tevbe 9/30.

²⁵ Muhammed eş-Şehristânî, *Milel ve Nihal -Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi-*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 210.

açısını kabul eden insan ya da daha özelde konumuz olan Araplar, sığınmak, inanmak, hayatın ve doğanın karşısına çıkarabileceği belalara karşı kendilerini güvende hissetmek veyahut hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadıkları geleceklerinden az da olsa haberdâr olmak gibi taleplerle, ulaşmak istedikleri yaratıcıya bazen melek ve cinler bazen de Allah'ın akrabaları olduğunu iddia ettikleri putlar aracılığıyla varmaya çalışmaktadırlar.²⁶ Bu kabulleri sebebiyle Cahiliye Arapları aynen kendileri gibi beşerî yönleri bulunan, kendi içlerinden bir kişinin elçiliğini kabul etmekte zorlanmışlardır.²⁷ Hz. Peygamber'in bizzat yaşamın gereği her bir ihtiyacı için koşturduğu, hayatın her alanında aktif olduğu, bu eylemlerinden yüksünmek bir yana onları zarûrî gördüğü ve bu yönde tavsiyelerde bulunduğu gerek ayetlere gerekse hadislere baktığımızda çok açık bir şekilde görülmektedir. Onun hayatın kendisiyle ve dolayısıyla insanlarla –neredeyse cahiliye Araplarını şaşirtacak derecede- iç içe bir serüveninin olması cahiliye Araplarına normal gelmemiş, kendileri gibi, yiyip içen, çarşılarda ticaretle uğraşan bir kimsenin aynı zamanda peygamberlik iddiasında bulunmasını garipsemişlerdir.²⁸

Kur'ân-ı Kerim'in ve bizzat Hz. Peygamber'in Arapların bu yaklaşımını ters yüz ettiği çok açıktır. Öncelikle Allah'ın onların zannettiği gibi hayatın dışında, ulaşılamaz, insanlarla muhatap olmaz, müdahale etmez bir tanrı olmadığı, gizli ya da aşikâr her şeyi görüp duyduğu, insanların dualarına icabet ettiği, onlara şah damarlarından dahi yakın olduğu ayetlerde apaçık belirtilir.²⁹ Hz. Peygamber'in bir beşer olduğunun vurgulanması ve ancak bir beşer olarak kendisine vahyedildiğinin ayetlerde ifade edilmesi³⁰ yine bu minvalde anlaşılabilir. Hz. Peygamber'in, aynen onlar gibi bir beşer olarak hayatın bizzat içerisinde yaşam gâileleriyle meşgul olmakla birlikte, Allah ile iletişimde birer aracı olarak kabul edilen bütün varlıkları reddederek Allah'tan vahiy alması ise Allah- kul arasındaki mümkün ilişkiyi örneklendirir.

Hz. Peygamber'in toplumsal hayatın içerisinde aktif bir şekilde yer alması, kendisini sosyal hayattan geri çekerek yalnızca bazı dinî ritüellerle vaktini geçirmemesi O'nun hayatın her alanına dair hadisleriyle literatürümüzde yer bulur. Dolayısıyla yalnızca bir peygamber olarak değil, bazen bir komutan, kimi zaman bir tüccar, bazen bir yönetici bazen bir eş, bir baba, bir dede olarak bazen bir komşu veya bir arkadaş vasfıyla emir ve nehiylerde bulunduğu, nasihatler ettiği hadislerden takip edilebilir. Öyle ki hadis metinlerimizi derleyen kaynaklarımız içerisinde, özellikle en kapsamlı eserlerimiz olan *Câmi'* türün muhtevasında inanç ve ibadetin yanı sıra bireysel ve toplumsal hayatın birçok meselesine dair kitaplar, bâblar yer almaktadır. Tarımsal faaliyetler³¹, alım-satım ile ilgili hususlar³², sulama³³, evlilik-boşanma³⁴, cenaze merasimleri³⁵ hatta bazı tedavi yöntemleri³⁶...vs. birçok hususta Hz. Peygamber'in nasıl ölçüler koyduğu, ne gibi tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir.

²⁶ Necm 53/19-22

²⁷ Âl-i İmrân 3/164; Furkân 25/7-8, 20.

²⁸ Furkân 25/7-8.

²⁹ Bakara 2/77; En'âm 6/3; Tevbe 9/78; Nahl 16/19; Enbiyâ 21/110; Hucurât 49/18; Kâf 50/16.

³⁰ Fussilet 41/6.

³¹ Örneğin bk. Buhârî, "Müzâraat", 1-18. Söz konusu kitap içerisinde yer alan 18 bâb ziraat faaliyetleri ya da bu hususa ilişkin rivayetleri içermektedir.

³² Bk. Buhârî, "Büyû", 1-112.

³³ Bk. Buhârî, "Müsâkât", 1-17.

³⁴ Bk. Buhârî, "Nikâh", 1-116; "Talâk", 1-54.

³⁵ Bk. Buhârî, "Cenâiz", 1-98.

³⁶ Bk. Buhârî, "Tıb", 1-55.

Hız. Peygamber'in, bizzat hayatın tam içerisinde bir yaşam sürmesinin yanı sıra muhatap kitlesinden gelen kendini toplumdaki soyutlamaya yönelik taleplere olumsuz karşılık verdiği ve bu tarz bir tutumu "kendini sünnetinden yüz çevirmek" şeklinde ifade ettiği de hadis metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Zira ilgili rivayete göre Hz. Peygamber'in günlük ibadeti hakkında bilgi almak isteyen üç sahâbî O'nun evini ziyaret ederek hanımlarından bu hususta bilgi isterler. Hanımları Hz. Peygamber'in günlük rutini onlara anlatınca, bunu azımsadıkları anlaşılan sahâbîler Hz. Peygamber'in günahlarının bağışlanmış olduğunu, kendilerinin ise böyle bir imtiyazları bulunmadığını dolayısıyla daha çok ibadet etmeleri gerektiğini söylemişlerdir. Aile hayatından vazgeçerek evlenmemeye, yeme-içmeden geri durarak sürekli oruç tutmaya ve uykudan feragat edip gecelerini namazla geçirmeye niyetlenmişlerdir. Buna mukabil, bireysel ve toplumsal alandan böylelikle soyutlanarak Allah'a daha çok yakınlaşacağını düşünen her bir sahâbî için Hz. Peygamber kendisini örnek göstermiş, onların kaçındıkları davranışları bizzat yaptığını söylemiş ve kişinin üzerindeki nefis, aile ve Allah hakkından bahsetmiştir.³⁷ Bu ve ileride temas edeceğimiz birçok örnek İslam ahlâk düşüncesi içerisinde, ahlâken olgunlaşmak ve Allah'a yakınlaşmak için münzevi bir hayat yaşamaya gerek olmadığı hatta bunun tam tersi bir yaşam biçiminin gerekli olduğu anlayışını baskın hale getirmiştir. İslam tarihinde bir zühd hareketiyle başlayıp tasavvuf geleneğine dönüşen yorum biçiminde bile ana çerçeveye baktığımız zaman bu nazarın dikkate alındığını söyleyebiliriz. "Halvet der-encümen"³⁸ şeklindeki kavramların ortaya çıkmasının, dünyaya ve maddeye yüz çevirmiş bir anlayışın genel olarak pek de kabul görmeyişinin, birçok sūfînin bireysel ve toplumsal hayatın gereği meşgalelerden yüz çevirmeyişinin Hz. Peygamber'in bu konuda çizdiği çerçevenin bir neticesi olduğunu söylemek mümkündür.³⁹ Ahlâkî tekâmülün ancak toplumsal hayatın içerisinde gerçekleştirilebileceği fikrine dair oluşturulan müktesebat⁴⁰ temelde vahyin ve Hz. Peygamber'in bizzat yaşamıyla takdir ettiği ölçü dikkate alınarak belirlenmiş gibi görünmektedir.

Gerek vahyin, muhatabına bizzat hayatın içerisinde hitap etmesi gerek Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı hayatın her bir alanında etkin olması İslam'ın yaşama dair

³⁷ Buhârî, "Nikâh", 1; Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahîhu Müslim*, tah. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Cidde- Beyrut: Dâru'l-Minhâc- Dâru Tavkî'n-Necât, 1433), "Nikâh", 5; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî, el-Horâsânî, *el-Muctebâ mine's-Sunen es-Sunenu's-suğrâ*, tah. Abdulfettâh Ebû Guddê (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Nikâh", 4.

³⁸ Bu konuda bk. Süleyman Uludağ, "Halvet Der- Encümen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/387-388; Ali Çoban, "Dervişin Toplumda Aktif Yalnızlığı ya da Halvet Der Encümen", *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*, TİMAY: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2019, II/216-236; Tolga Keskin, "Halvet Der-Encümen ve Melâmet Kavramlarının Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarında Ekonomik Zihniyet ve Uygulamalara Etkisi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 104 (Aralık, 2022), 349-373.

³⁹ Buhârî, "Nikâh", 1; Müslim, "Nikâh", 5; Nesâî, "Nikâh", 4.

⁴⁰ Bu tartışmaları Ahlâk Felsefesi'ne dair eserlerde görmek mümkünken sadece bu alanla sınırlamak da yanlışır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere tasavvuf düşüncesinde de bu tartışmalara şahit olmaktadır. Bunun yanı sıra insanın tekâmülüne dair felsefî söylemlerde de yine aynı hususun karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Birer felsefî roman olarak kaleme alınmış İbn Tufeyl'in Hay b. Yakzan'ı ve ona alternatif bir cevap niteliği taşıyan İbn Nefis'in er-Risâletü'l-Kâmilîyye'si aynı tartışmaların ürünü sayılabilir. Zira söz konusu romanlarda bir adada tek başına yaşayan Hay isimli kahramanın kemale erme sürecini anlatan İbn Tufeyl'e, İbn Nefis'in bir nazire olarak, kemâlin ancak toplumsal hayatın içerisinde mümkün olacağını Fâzıl b. Nâtk isimli roman kahramanı aracılığıyla anlatmaya çalıştığını görmekteyiz. İlgili çalışmalar için bk. Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Sina/ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmalîk b. Muhammed b. Tufeyl el-Endülüsî, *Hay bin Yakzan*, çev. M. Şerafettin Yalıtıkaya vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010); Ebû'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebî'l-Hazm İbn Nefis el-Karâşî ed-Dimeşkî, *Nâtk oğlu Fâzıl Tefekkürün İzinde 'er-Risâletü'l-kâmilîyye fi's-sîreti'n-Nebeviyye'*, çev. İslam Kavas (İstanbul: Büyüyen Ay, 2019)

nerdeyse her konuda söyleyecek bir sözünün olmasıyla sonuçlanmıştır. Güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildiğini buyuran⁴¹ Hz. Peygamber hayatın her alanına katkı sağlayan –ayetin de buyurduğu gibi- bir ahlâkî örneklik⁴² ortaya koymuştur. Babanzâde'nin ifadeleriyle "İslam dini yalnızca insanın yaratıcıya karşı mükellef olduğu vazifeleri öğretmekle kalmamış, maddî ve manevî hayatımızda muhtaç olduğumuz şeylerin, bilinen tabirle din ve dünyamızın, her türlü inceliklerini bize öğretmiştir. Namaz ile orucunun yanı başında daima insanlara yardım etmeye, hak sahibinin hakkını vermeye, bazı haklardan vazgeçmeyi kolaylaştıran bir alicenaplığa, haysiyetliliğe, şerefliliğe dair tavsiyeler de sayılamayacak kadar çoktur. Medenî kanunlarımızın hükümlerini yerine getirmek de önemli dinî vazifelerimizden biri olmakla beraber şahsî hallerimiz akla durgunluk verecek incelik ve ayrıntıyla belirlenmiştir. Aile fertlerinin, karı-kocanın, komşuların, dostların birbirlerine karşı hakları ve vazifeleri de bütün incelikleriyle açıklanmıştır."⁴³

Hz. Peygamber'in itinayla sergilediği çok yönlü örnek, tabîi olarak, İslam ahlâk felsefesine dair kaleme alınmış eserlerimize de yansımaktadır. Şöyle ki, insanın yaratılışı, evrendeki yeri, ahlâkî tekâmül süreci hakkındaki başlıklarla beraber söz konusu eserlerimiz içerisinde "Tedbîr-ul-Menzil" başlığı altında aile içerisindeki fertlerin her birinin sorumluluklarını belirleyen içerikler mevcuttur. Yine "Tedbîr-ul-Müdün" konusu altında, bir toplumda yaşayan yönetici ve halkın yükümlülüklerine ve karşılıklı görevlerine dair içerikler yer alır. Elbette ki her bir başlık altında yer alan muhtevânın çerçevesini Hz. Peygamber'in belirlediği sınırlar oluşturmuştur. Bu, bir yandan, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız üzere, ahlâkın ancak toplumsal hayatın içerisinde mümkün olabileceği fikrinin İslam ahlâk düşüncesinde bir genel kabul haline geldiğini gösterirken diğer bir yandan da Hz. Peygamber'in sosyal hayatın içerisinde ahlâkî tekâmüle ulaşmanın yollarını bize nasıl gösterdiğini de ifade etmektedir.

Vahyin ve sünnetin detaylı ölçüleri İslam ahlâk felsefesinin de kendisini kurarken detaylı denebilecek birçok husustan bahsetmesine zemin hazırlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere İslam ahlâkına dair söz konusu eserler bireysel ahlâkî konu edinen teorik kısmın yanında devlet ahlâkını işleyen "Tedbîru'l-Müdün" ve aile ahlâkını ele alan "Tedbîru'l-Menzil" bölümlerinden oluşmaktadır.⁴⁴ Bu usul takip edilerek kaleme alınmış en güzel örnekler Nâsirüddîn Tûsî'nin "Ahlâk-ı Nâsirî" adlı eseri ile Kınalızâde Ali Çelebi'nin "Ahlâk-ı Âlâî"si olarak kabul edilmektedir.⁴⁵ Bunun yanı sıra elbette İslam ahlâk düşüncesini bizlere sunan pek kıymetli birçok kaynağımız da mevcuttur. Yalnızca devlet ahlâkını konu edinen siyasetnamelerin⁴⁶ yanı sıra "faziletli şehir" idealine dair muhtevânın⁴⁷ geleneğimiz içerisinde var olduğuna yahut yalnızca teorik ahlâk ile

⁴¹ Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, *el-Muvattâ*, tah. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: y.y., 1406/1985), Hüsnü'l-hulk, 8; Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tah. Şu'ayb el-Arnaûf- Âdil Murşid v.dğr.(Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 14/513.

⁴² Ahzâb, 33/21.

⁴³ Babanzâde, *İslam Ahlâkının Esasları*, 77-78.

⁴⁴ Enver Uysal, "Aile Ahlâkî", *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, ed. Müfit Selim Saruhan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 255.

⁴⁵ Bk. Uysal, "Aile Ahlâkî", 255. Ayrıca bk. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Âlâî* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017); Nasreddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Rahim Sultanov (Farsça'dan Azerbaycan Türkçesine), A. Vahap Taştan, Habil Nazlıgül (Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne) (Ankara: Fecr Yayınları, 2005).

⁴⁶ Mîsal olarak bk. Nizâmülmülk Ebû Ali Kivâmuddîn Hasan bin Ali bin İshâk et-Tûsî, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003).

⁴⁷ Örneğin sadece bu hususa dair yazılmış bir eser olması hasebiyle bk. Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *Üstün Ülke 'el-Medînetü'l-Fâdila'*, çev. Seyfi Say (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2015).

ilgilenen eserlerimizin de kaleme alındığına değinmek gerekir. Buna binaen İbn Miskeveyh'in yukarıdaki eserlerden çok daha erken zamanda İslam ahlâk felsefesinin teorik konularını müstakil olarak bize anlattığı "Tehzîbu'l-Ahlâk"ının da burada zikredilmesi elzemdir.⁴⁸

İkinci bölümde, İslam ahlâk düşüncesine dair eserlerdeki yalnızca "Tedbîru'l-Menzil" başlığı incelenerek sünnetin bu muhtevayı belirlemedeki rolü tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. "Tedbîr'ul-Menzil" Muhtevâsında Kaynak Olarak Sünnet

*"İlm-i tedbîr'ul-menzil bir ilimdir ki anıla ehl-i menzil arasında nizâm-u intizâm ve veh-i lâyık üzerine ma'âş eylemeğin keyfiyyeti bilinir. Çün insan sâir hayvânattân mümtâz ve ictimâ-ı menzili -ki ehl ü riyâd ve hadem ü havelden ibarettir- ana lazımdır. Pes yukarıda mezkûr olan gibi içtima-ı usûl ü kavâid ve kavânîn ü zavâbit üzerine olmak gerek ki siyâdet-i dünyevîyyesine sebeb-i bâ'is ve saâdet-i uhrevîyyesine illet-i muzfî ola. Belki ekseri nazariyâttır ki hukemâ anları edillesinde istihrâc-u cem' edip "ilm-i tedbîr'ul-menzil" diye tesmiye eylediler. Pes bu ilme ihtiyâc mütekarrir ve andan istiğnâ müte'azzirdir. Pes bu kitap nice bâbı müstemildir."*⁴⁹

Kınalızâde Ahlâk-ı Âlâi'sinin "Tedbîr'ul-Menzil" bölümünü açarken yukarıdaki cümlelerle başlar. "Tedbîr'ul-Menzil" ilmini bize açıklar ve bu ilmin muhtevâsı hakkında kısaca bilgi verir. Akabinde eserini belli başlıklar altında kısımlara ayırarak söz konusu içeriği detaylandırır. Kınalızâde'nin dışındaki ahlâk kitaplarımız da, daha evvel bahsedildiği üzere, aile idaresine dair hususları ele alırlar. Aşağıda, belirli başlıklar altında onların ilgili konulardaki görüşleri sunulmakta ve buna mukabil, görüşlerini dayandırdıkları hadis/sünnet malzemesine işaret edilmektedir.

2.1. Evlilik

Kınalızâde tedbîr'ul-menzilin ehemmiyetini açıklamakla beraber, aile dediğimiz kurumun da kimlerden müteşekkil olduğunu söyler. Bu, eserin ilerleyen sayfalarında da göreceğimiz üzere bu kurum içerisindeki kişilerin sorumluluklarından bahsederken tek tek başlıklar açılması ve muhtevânın epay genişlemesiyle sonuçlanır. Aynen dediği gibi bu konu birçok bâbı içeren genişçe bir ilimdir çünkü. Ona göre bu ilim altında bahsedilen hususlar yalnızca insanın dünyevî değil uhrevî mutluluğunu da temin için gereklidir. Söz konusu anlayış tabi ki yalnızca Kınalızâde'de karşımıza çıkmaz. Ailenin temel ve zarûfî bir yapı olduğu fikri ahlâk üzerine konuşmuş düşünürlerimizin çoğu tarafından zikredilir. Her ne kadar aile kurmanın gereği farklı illetlerle açıklanmış, düşünürlerimiz göre zaman zaman değişkenlik göstermiş ya da bu konuda öncelikler başkalaşmış olsa da nihâi olarak aile kurumunun gereği hususunda tam bir mutabakat görünür.⁵⁰

İslam ahlâk düşüncesinde aile üzerinde bu kadar fazla ve dikkatle durulmasında elbette Hz. Peygamber'in, yukarıda bahsettiğimiz, tavrı belirleyicidir. Bazı dinî geleneklerde insanın kendisini dünyadan soyutlayarak Tanrı'ya yakınlaşabileceği anlayışını bir kenara

⁴⁸ Bk. Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017).

⁴⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâi*, 319.

⁵⁰ Bu konudaki görüşler için bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâi*, 321-322; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 203-204; Müşir Nusret Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd/ Mikyâsu'l- Ahlâk/ Süllûku'l-Mâlik Tercümelere*, ed. Özgür Kavak, Hızır Murat Köse, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, 2020), 103; Nurettin Topçu, *Ahlâk* (İstanbul: Dergâh, 2018), 199. Hz. Peygamber'in, ümmetinin evlenip çoğalmasını bir iftihar sebebi olarak nitelendirdiği hadisin bu hususa delil olarak sunulduğu görülmektedir. Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâi*, 343.

bırakan Hz. Peygamber, her insan gibi, bir ailenin içerisinde doğmakla birlikte yaşamının ilerleyen dönemlerinde evlilik yapmış, çocuk sahibi olmuş, Peygamberlik sonrası bu yaşam biçiminde bir değişiklik yapmamış, bunlarla da kalmayarak etrafındaki insanlara aile kurmayı tavsiye etmiştir. Aile kurmaktan yüz çevirmek ya da ailesinin ihtiyaçlarını karşılamaktan imtina etmek bizzat Hz. Peygamber tarafından “kendi sünnetinden yüz çevirmek” olarak ifade edilmiştir.⁵¹ Osman b. Maz’ûn’un hanımının, eşinin kendileriyle ilgisizliği sebebiyle perişan bir hale düştüğünden haberdâr olan Hz. Peygamber’in, Osman b. Maz’ûn’u çağırarak ta’zirda bulunduğunu ve ona “Benim sünnetimden yüz mü çeviriyorsun?” sorusunu yönelttiğini rivayetlerden öğrenmekteyiz.⁵² Yine Hz. Peygamber’in, çevresindeki gençleri evlilik yapma hususunda teşvik ettiğini görürüz.⁵³ Bu sadece hadislerde karşımıza çıkmaz, aynı zamanda ayetler de bekarlara evlilik tavsiyesinde bulunurken, maddî yetersizlikleri sebebiyle aile kuramayanlar varsa onlara destek olunması çağrısında da bulunur.⁵⁴ Dolayısıyla aile kurmak hususundaki bu net tavrı ahlâk kitaplarına da yansır.⁵⁵

2.2. Eş Seçimi

Ahlâk kitaplarımız içerisinde aile kurarken eş seçiminde ne gibi özelliklere dikkat edilmesi gerektiğine dair açıklamalar da yer bulur. Güzellik, mal, din, haseb, iffet, ülfet gibi sebepler kişilerin eş seçiminde tercih sebepleri olarak sıralanırken, bunlardan bazıları övülür ve bazılarının da zaman zaman sebep olabileceği olumsuz durumlar açıklanmaya çalışılır. Örneğin kişinin soyuna güvenmesi bazen onu gerekli meziyetlerini ortaya koymaktan alıkoyabilir. Mal insanları sefahate sevk edebilir ya da güzele göz diken çok olacağı için kadının hüsn ü cemâli kocası açısından pek de iyi olmayabilir.⁵⁶ Bu kriterlerde elbette düşünürlerin kendi dönem ve şartlarının etkisiyle oluşturulmuş birçok yorumu okumamız mümkünken temelde onların söylemlerinde Hz. Peygamber’in eş seçimindeki vurgusuna dair rivayet bazen metnin bizzat kendisi alıntılanmak bazen de aynı minvalde değerlendirmeler yapılmak suretiyle karşımıza çıkar. Şöyle ki Hz. Peygamber insanların eşleriyle güzellik, zenginlik, asalet veya dinleri sebebiyle evlendikleri tespitinde bulunarak, tercih edilmesi gerekenin din olduğunu buyurur.⁵⁷ İşbu peygamber tavsiyesi ahlâk kitaplarımız içerisinde dolayısıyla din/ahlâk güzelliğinin öncelikli olarak vurgulanmasına sebep olmuşken, diğer tercih sebeplerinin olası mahzurlarına değinilmesi sonucunu doğurmuş, evlilikte asıl tercihin din ve ahlâk güzelliği olduğu kanaatini öne çıkarmıştır.⁵⁸

⁵¹ Buhârî, “Nikâh”, 1.

⁵² Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sunenu Ebî Dâvûd* (Delhi: el-Matbaatu’l-Ensâriyye, 1323), “Salât”, 316; Nesâî, “Nikâh”, 4.

⁵³ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 131; Nesâî, “Nikâh”, 10.

⁵⁴ Nûr 24/32.

⁵⁵ Kınalızâde bu konuyu izah ederken Hz. Peygamber’in tavrını, verdiği şu misalle örneklendirir. Zira Hz. Peygamber, evli olmadığını öğrendiği ashâbdan bir kişiye sinirlenmiş, Hıristiyan ruhbanı gibi davranmamasını buyurmuş ve evliliğin kendi sünneti olduğunu vurgulamıştır. Bk. *Ahlâk-ı Âlâî*, 344.

⁵⁶ “...Eger bu sıfatın bazı mefkûd olursa akl ve iffet ve haya sahibesi olana himmet olunsun. Eger mücerred hüsn ve neseb ve gnâ-yı mevrûs u mükteseb ihtiyar olunursa niçe melâl u ta’ab, belki helâk u atab ve ihtilâl-i umûr- i dîn ü dünyada sebep olmak muhtemeldir.” Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 345-346. Ayrıca bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsiri*, 214; Ebu’l-Hasan Ali el-Mâverdi, *Edebü’l-dîn ve’l-dünya*, çev. Ahmet Cevdet Paşa (İstanbul: Amidi Matbaası, 1327), 112-117; Müşir Nusret Paşa, *Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, Nusretü’l-Hamîd*, 104-105.

⁵⁷ Buhârî, “Nikâh”, 16; Müslim, “Radâ”, 53; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 2; Nesâî, “Nikâh”, 13. Hadislerle paralellik gösteren değerlendirmeler için bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 345-346; Mâverdi, *Edebü’l-dîn ve’l-dünya*, 112-117; Müşir Nusret Paşa, *Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, Nusretü’l-Hamîd*, 104-105.

⁵⁸ Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 354, “...Ve dahi malûm u mâmûl olmak gerek ki taleb-i tezevvü ve irâdet-i teehhül

2.3. Aile Bireylerinin Sorumlulukları

Gerek Kur'ân gerek Hz. Peygamber bireylerin her birinin hem kendilerine hem etraflarındaki insanlara karşı birtakım sorumluluklarının olduğundan bahseder. Her bir bireyin sahip olduğu vasıflar ya da meslekler doğrultusunda yükümlülüklerinin olduğu buyrulmuştur. Her bir kimse güttüğü sürüden sorumlu bir çobana teşbih edilmiş, yönetici tebâsından, evin erkeği hane halkından, evin hanımı evden, köle ise sahibinin malından mesul tutulmuştur.⁵⁹ Bu rivayetin dışında elbette aile halkının her birinin sorumluluklarından çok detaylı bir şekilde bahseden hadisler literatürümüz içinde mevcuttur. Hz. Peygamber'in bazen bir emir bazen bir tavsiye üslubuyla belirlemeye ve muhataplarına öğretmeye çalıştığı bu mükellefiyetler tabii olarak ahlâk kitaplarımız içerisinde de ayrıntılı bir şekilde konunun ele alınmasıyla neticelenmiştir. Aşağıdaki başlıklar altında bu sorumlulukların ahlak kitaplarında ve hadis kaynaklarında nasıl yer aldığı detaylandırılacaktır.

2.3.1. Erkeğin Ailesine Karşı Sorumlulukları

Ailenin maddî gereksinimlerinin karşılanmasının kocaya ait bir mesuliyet olduğu, ahlâk kitaplarında tartışmasız bir şekilde yer almaktadır. Bu o kadar belirgindir ki, erkek, mal biriktirmek istediğinde dahi ailesinin önceliklerini dikkate almak ve onların geçimine hâlel gelmeyecek şekilde bu talebini yerine getirmek zorunda görülür.⁶⁰ Bunun, ailenin maddî ihtiyaçları temin etme hususunda rolü erkeğe bırakmış ayetin⁶¹ yanı sıra çoğu maddî yaptırımlarda ya da maddiyat gerektiren eylemlerde erkeğin zikredildiği ayet ve hadislerden kaynaklandığını anlamak mümkündür. Zira aile kurmaya niyetlenen erkeğin nikâh akdi ve düğün merasimleriyle başlayan ve aile kurulduktan sonra devam eden gelen süreç içerisindeki maddî ihtiyaç ve talepleri karşılaması onun görevi olarak görülmüştür. Örneğin, nikâhta örfe takdir edilmiş mehir bedelini ödemesi⁶², velime gibi düğün geleneklerini kendi imkanları ölçüsünde yerine getirmesi⁶³, aile kurulduktan sonra eşinin, çocuklarının ve varsa kendi hizmetinde çalışmakta olan kimselerin iâşesini karşılaması⁶⁴ ayetlerde de rivayetlerde de erkeğin görevi olarak ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra ailesi için yaptığı her harcamanın hatta eşine yedirdiği her bir lokmanın erkeğin hanesine sevap olarak yazılacağını⁶⁵ söyleyen tavsiye nitelikli hadisler de görmekteyiz.⁶⁶

eden kimesnenin muradı dîn ü iffet ve hüsn-i hulk u ismet ola." ; ayrıca bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 214.

⁵⁹ Buhârî, *İtk*, 1; Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, *İmâret* 1; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, tah. Ahmed Muhammed Şâkir- Muhammed Fuad Abdülbâkî (Mısır: Şirketu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), Cihâd 27. Hz. Peygamber'in bu benzetmesinden ilhamla Kınalızâde de "İctimâ-i menzilde reis ve ehl-i menzili sâysis olan kişinin evvela 'çoban' gibi olması gerektiğini" söyler. Bk. *Ahlâk-ı Âlâî*, 325. Tûsî, bizzat ilgili rivayete referansta bulunarak konuyu izah eder. Bk. *Ahlâk-ı Nâsırî*, 204.

⁶⁰ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 210.

⁶¹ Nisâ 4/34.

⁶² Bakara 2/237; Nisâ 4/4, 20, 24; Buhârî, "Nikâh", 15, 33; Müslim, "Nikâh", 13; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 30; Tirmizî, "Nikâh", 23; Nesâî, "Nikâh", 62.

⁶³ Buhârî, "Nikâh", 55, 56; Müslim, "Nikâh", 79; Tirmizî, "Nikâh", 10; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 30.

⁶⁴ Bakara 2/233; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 42; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sunenu İbn Mâce*, tah. Muhammed Fuad Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), "Nikâh", 3.

⁶⁵ Müslim, "Vasiyet", 5; Tirmizî, "Vesâyâ", 1.

⁶⁶ Bu hususların ahlâk kitaplarımızda ne şekilde yer aldığına dair örnek olarak bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 204, "Aile fertleri içerisinde kendi emeği ve gayreti itibarıyla en önemlisi ev sahibidir, bu nedenle evin reisliği ve hane halkının irade ve idaresi ona verilmiştir, o da evini en uygun şekilde idare eder. Çobanın, sürüsünü en iyi şekilde otlatmak için uygun otlak ve sulak yerlere götürdüğü, sürüsünü kurt ve canavardan koruyup, gök ve yer belasından muhafaza ettiği, yazda ve kışta, gece ve gündüzde uygun yerlerde gerektiği şekilde yedirip içirdiği, yatırıp-dinlendirdiği gibi, evin reisi de erzak ve eşyanın miktarını, ev halkının ihtiyaç ve durumunu dikkate alarak

Ahlâk kitaplarımız içerisinde kocanın yükümlülüğü elbette yalnızca maddî meselelerle sınırlı tutulmaz. Aile fertlerinin bireysel taleplerini mümkün mertebe cevaplamak, başlarına gelebilecek türlü zararlardan onları korumak da kocanın görevidir. Hane halkını sağlıklı bir şekilde idare etmek onun mesuliyetidir. Yine o, aile fertlerinin her birinin kemâli için gerekli şartları da oluşturmak zorundadır.⁶⁷ Koca, eşinin muhabbetini ziyade edecek muameleyi de ondan esirgememelidir. Zira keramet, sevgi ya da cömertlik olarak isimlendirilen bu davranış biçimi kadının da aile içerisindeki görevlerini daha dikkatle ve özenle yapmasına sebep olur.⁶⁸ Bu hususta kişinin ailesi karşısındaki durumu doktorun hasta karşısındaki durumuna teşbih edilir. Doktor nasıl hastanın her bir uzvunun dengeli bir şekilde çalışmasını sağlamalıysa kişi de aynı şekilde aile fertleri arasındaki denge ve uyumu gözetmelidir. İtidal korunamıyorsa sağlıklı bir bünyeden bahsedilemeyeceği gibi sağlıklı aileden de bahsedilemez. Bu doğrultuda uzuvlardan biri hastalandığında doktorun onun işlevlerini bilerek nasıl tedavi edeceğine ve hastalıklı uzvun diğer organlara zarar vermesini nasıl engelleyeceğine karar verdiği gibi kişi de aile içerisindeki fertlerin her birinin özelliklerini bilmeli ve herhangi bir problemlilik durumunda nasıl müdahale edip aileyi bu sıkıntıdan en az hasarla kurtarabileceğinin bilgisine sahip olmalıdır.⁶⁹ Bunların yanı sıra ailesinin manevî gelişiminden sorumlu olması hasebiyle çocuklarının dinî tâlimleri hususunda da onun yükümlülükleri vardır.⁷⁰ Hz. Peygamber'in, eşlerinin, çocuklarının ya da torunlarının her biriyle nasıl ilgilendiği, onların sevgi, saygı, itibâr ve değer görme ihtiyaçlarını nasıl karşılamaya çalıştığı ve ayrıca onların kendi mizaçları ya da becerileri doğrultusunda kendilerini gerçekleştirmelerini nasıl desteklediği görülmektedir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in eşlerine, evlat ya da torunlarına karşı sevgi ve muhabbetini izhar etmekten çekinmediği⁷¹, onların duygu ve düşüncelerini dikkate alarak onlarla müşavere ettiği⁷², bizzat onların taleplerini dikkate alarak sosyal hayatın gereği bazı etkinliklerde bulunduğu⁷³ bize bıraktığı hadisleri aracılığıyla öğrenilebilir. Dolayısıyla her ne kadar dönemsel ve kültürel birçok yorumu beraberinde içerse de tüm bu malzemenin İslam ahlâk düşüncesine dair eserlerde gördüğümüz 'kocalık vazifeleri'nin çerçevesini belirlediği söylenebilir.

2.3.2. Kadının Ailesine Karşı Sorumlulukları

Tevbe sûresi 71. ayet⁷⁴ mü'min erkekler ve mü'min kadınların birbirlerinin velisi olduklarından, iyiliği emredip birbirlerini kötülükten sakındırdıklarından bahseder. Sorumluluklarını bilen, dinî ve ahlâkî tekâmül hususunda birbirlerine yardımcı olan

---

onları övmeye veya kinamaya, ödüllendirip cezalandırmaya vaatlerde bulunarak gönüllerini kazanmaya, kavga-gürültüye fırsat vermemeye, tartışmalarını sona erdirmeye, aralarında sulh ve dostluk kurmaya başlamalı, herkesi kendine uygun derece ve imkana kavuşturacak şekilde davranmalı, rahat yaşamaları için ne gerekiyorsa yapmalı, aralarında iş bölümü ve iş birliği kurmalıdır.”; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 325.

⁶⁷ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 325; Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş* (İstanbul: dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018), 111.

⁶⁸ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 215.

⁶⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 325-326; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 206-207.

⁷⁰ Çocukların namaza alıştırmaları hususunda velinin sorumluluğunu belirtmek için, Hz. Peygamber'in, yedi yaşına gelmiş çocuklara namazın emredilmesi gerektiği şeklindeki hadisine atf yapıldığı görülmektedir. Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 358.

⁷¹ Buhârî, “Menâkibu'l-Ensâr”, 20, “Libâs”, 60; Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 2; Tirmizî, “Menâkib”, 62.

⁷² Buhârî, “Şurût”, 15;

⁷³ Buhârî, “Nikâh”, 63; Müslim, “Eşribe”, 139.

⁷⁴ Tevbe, 9/71.

kadın ve erkeğin bu tutumları sebebiyle Allah'ın rahmetini celbedecekleri müjdelendir.⁷⁵ Bu durum ailevi sorumlulukların yalnızca kocaya yüklenmediğini ve bunda kadının da üzerine düşen bir pay olduğunu göstermektedir. Her ne kadar kadının, ailesinin maddî ihtiyaçlarını temin gibi bir vazifesi olmasa da gerektiğinde kanaatkâr davranıp eşinin imkânlarını aşacak taleplerde bulunmayarak ailenin maddî düzenine katkı sağlaması beklenir. Kadının bir görevi eşinin evini gözettiği gibi malını ve mülkünü de gözetmesidir.⁷⁶ Hadislerde dikkat çekilen bu görevin ahlâk kitaplarımızda da kadına tanımlandığına tanık olmaktadır. Şöyle ki evlilik müessesesinin gereğinden bahseden tartışmalarda, malın korunması evlilik için önemli bir sebep olarak zikredilir. Zira erkek, evlendiği taktirde, mesleğiyle iştiğal ettiği ve evinden dışarıda olduğu zamanlarda evini, erzakını, malını- mülkünü koruma işini karısının üstlenmesi sebebiyle bu konularda emniyette olacaktır.⁷⁷ Dolayısıyla hadislerde de zikredildiği üzere kadının sorumluluklarından biri eşinin malını koruması ve doğru bir şekilde kullanmasıdır.⁷⁸

Hz. Peygamber'in, veda hutbesi sırasında erkeklerin kadınlar üzerindeki haklarından ve kadınların da erkekler üzerindeki haklarından haber verdiği bilinmektedir. Şöyle ki, Hz. Peygamber kadının iffete mugayir bir hal ve harekette bulunmaktan kaçınmasını ve kocasına rahatsızlık verecek kimseleri evine almamasını salık vermektedir.⁷⁹ Bu doğrultuda iffetli olmak, eşinin izzet-i nefesine halel getirecek hal ve hareketten uzak durmak bir hanımın kocasına karşı vazifesi olarak ahlâk eserlerimizde zikredilir.⁸⁰

Ahlâk eserlerimiz bünyesinde kadının kocasına karşı bir diğer vazifesi eşinin mümkün merteye taleplerine olumlu cevap vermektir. Görüldüğü üzere bu da yalnızca kocanın hanımına karşı görevi olarak değil aynı zamana kadının da kocasına karşı yükümlülüğü olarak tanımlanır. Bu doğrultuda, yukarıda ifade ettiğimiz üzere, hanımın eşinden muhabbet ve ilgi beklemesi nasıl bir hak olarak görülmüşse kocanın da karısından saygı, sevgi, ilgi ve itibar beklemesi onun hakkı olarak zikredilir.⁸¹ Hz. Peygamber'in, kadınların bu husustaki olumlu tavırlarını taktir ederken, eksikleri konusunda onları uyardığı malumdur. Örneğin kendisini hayatının en zorlu anlarında maddî ve manevî olarak desteklemekten asla geri durmayan Hz. Hatice'nin, vefatı sonrasında dahi Hz. Peygamber tarafından yad edilip övgüyle anıldığını biliyoruz.⁸² Bununla birlikte dünyalık bazı beklentilerle taleplerde bulunmaları üzerine bazı eşlerinin ayetler aracılığıyla ta'zir edilerek uyarı aldıklarını da görmekteyiz.⁸³ Hz. Peygamber'in kocalarından yersiz bazı beklentilerde bulunan ya da haksız bazı şikayetlerle gelen hanımlara karşı onları vazgeçirmeye yönelik söylemlerde bulunduğu da görülür.⁸⁴ Bunların yanı sıra evin tertip ve düzeni için gayret göstermek, sahip olduklarına kanaat

⁷⁵ Uysal, "Aile Ahlakı", 269.

⁷⁶ Nesâî, "Nikâh", 14; Kadının, kocasının malını korumak konusundaki değerlendirmeler için bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 321-322; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 203-204; Müşir Nusret Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamid*, 103.

⁷⁷ Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 321-322; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 203-204; Müşir Nusret Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamid*, 103.

⁷⁸ Kadının görevlerini beş kısımda ele alan Kınalızâde, bunlardan birini "zevcinin malına kifâyet ü zabt ve israf u itlâftan sıyanet etme" şeklinde ifade eder. Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 350. Ayrıca bk. Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 203-205.

⁷⁹ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an (Tevbe)", 10.

⁸⁰ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 350; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 217. İlgili hadis için bk. Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'an (Tevbe)", 10. "İffet" kavramının ahlâk kitaplarında nasıl ele alındığına dair bir örnek olarak bk. Râgıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol (ez-Zerîa ilâ mekârimi's-Şerîa)*, tah. Ebu'l-Yezid el-Acemî, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 237-238.

⁸¹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 351; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 217.

⁸² Buhârî, "Menâkıbu'l-Ensâr", 20; Müslim, "Fedâilü's-sahâbe", 69-78.

⁸³ Ahzâb 33/28-32.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, "Talâk", 18; Tirmizî, "Talâk", 11.

etmek de kadının ailesine karşı sorumlulukları içerisinde sayıla gelmiştir.⁸⁵ Gerek ayet gerekse hadislerin bu hususlarda vurguları aşıkardır. Hz. Peygamber dünyadaki en hayırlı şeyin kocasına yardımcı bir kadın olduğunu buyurmuştur.⁸⁶ Ev işleri sebebiyle Hz. Fatıma'nın çok yorulduğuna şahit olan Hz. Ali'nin onu Hz. Peygamber'e yönlendirerek kendisine bir yardımcı istemesini söylemesi üzerine Hz. Peygamber onun bu ihtiyacına olumlu cevap vermekten geri durmuş, kızına evinin işleriyle ilgilenmesini ve bunların yanı sıra Allah'ı zikretmekle meşgul olmasını tavsiye etmiştir.⁸⁷ Yine rivayetlerde kocalarının makul taleplerini dikkate almayan hanımlar uyarılmıştır.⁸⁸

Aileyi sağlıklı bir şekilde ayakta tutabilmenin yolunun tek taraflı bir görev ya da sorumluluklar zinciri oluşturmaktan değil, karşılıklı emek vermektir. Ailenin, tüm yükü kadın veya erkeğin sırtlandığı değil birlikte çaba göstererek kurduğu bir müessese olduğu, bu müessesenin devamı için de tarafların birbirine karşı güven, samimiyet, anlayış üzere davranmalarının şart olarak görüldüğü bir yaklaşım Hz. Peygamber'in sünneti, hadisleri aracılığıyla ortaya konmaktadır. Dolayısıyla ahlâk konulu kitaplarımızın erkeğin yanı sıra kadının da ailevî sorumluluklarına dair bazı maddelerini belirleyen en önemli etken yine vahiy ve sünnet olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. Ebeveynin Çocuklarına Karşı Sorumlulukları

"Tedbîrül-menzil" ilminin muhtevası aileyi oluşturan tüm bireylerin idaresi hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla eşlerin birbirlerine karşı yükümlülüklerinin yanında çocuklarına karşı da sorumlulukları vardır.

Anne-babanın çocukları hususunda ilk yapmaları gereken şey, ahlâk eserlerimiz içerisinde onları bir şükür vesilesi, Hak'tan kendilerine sunulmuş bir hediye olarak görmek ve bu sebeple de Allah'a hamd-ü senada bulunmak olarak zikredilmektedir.⁸⁹ Aile bir çocuğa bakabilecek imkana sahip değilse bile, onun rızkının Allah tarafından yaratılmış olduğu ifade edilerek ebeveynin huzursuz olmamaları gerektiği hatırlatılmaktadır.⁹⁰ Sonrasında çocuğa karşı ilk vazifenin ona güzel bir isim koymak olduğu vurgulanmaktadır.⁹¹ Hz. Peygamber'in özellikle kendi torunları başta olmak üzere doğan her bir çocuğu nimet telakkî ettiği uygulamalarından ve sözlerinden anlaşılmaktadır. Yeni doğan her bir çocuğun şükürü mahiyetinde akîka kurbanı kesen ve bu geleneği herkese emreden Hz. Peygamber⁹² isim koyma konusunda da hususen titizlenmiştir.⁹³

Yukarıda kişinin ailesiyle ilişkisinin bir doktorun hastasıyla olan ilişkisine benzetildiğinden bahsedilmişti. Bu minvalde doktor hastanın uzuvlarını, onların fonksiyonlarını, görevlerini gerçekleştirip gerçekleştirmediğini, hastalıklı olup

⁸⁵ Uysal, "Aile Ahlâkı", 269.

⁸⁶ Müslim, "Radâ", 59.

⁸⁷ Buhârî, "Humus", 6; Müslim, "Zikir", 80, 81; Tirmizî, "Daavât", 24; Ebû Davûd, "Harac", 20.

⁸⁸ Buhârî, "Nikâh", 85; Müslim, "Nikâh", 120-122; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 41. Hanımların görevlerine dair zikredilen hadislerle paralel değerlendirmeler için bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 350-351.

⁸⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 357.

⁹⁰ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 357.

⁹¹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 357; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 220. Ebeveynin çocuğa karşı görevlerini Hz. Peygamber uygulamalarından da takip etmek mümkündür. Bk. Buhârî, "Akîka", 2; Tirmizî, "Edeb", 63; Ebû Dâvûd, "Dehâyâ", 21; Nesâî, "Akîka", 1-4; Tirmizî, "Edeb", 64.

⁹² Buhârî, "Akîka", 2; Tirmizî, "Edeb", 63; Ebû Dâvûd, "Dehâyâ", 21; Nesâî, "Akîka", 1-4.

⁹³ Tirmizî, "Edeb", 64.

olmadıklarını, hasta iseler etrafındaki organlara sirayet etmeden hastalığı ne şekilde tedavi etmesi gerektiğini nasıl bilmeli ise kişinin de ailedeki her bir ferdin yapısı, fıtratı, ihtiyaçları, zaafı ya da güçlü yanları hakkında bilgi sahibi olması gerektiği kabul edilir. Zira her bir ferdin kemâlî ancak bu şekilde mümkün olabilir.⁹⁴ Bu doğrultuda çocuklarının üzerinde söz sahibi olarak görülen anne-babanın her bir çocuğunu tanıma, onların kendilerini tanınmasına imkân hazırlama ve bu hususta onları destekleme görevleri vardır. Çocukta ilk göze çarpan yeti ve ahlâk ne ise o geliştirilmeli ve diğerlerinin önüne alınmalıdır. O, eğitimle desteklenmeli, var olan kabiliyetlerinin körelmesine müsaade edilmemelidir.⁹⁵ Zira Allah, insanlar birbirlerine muhtaç olduğu için her birini ilgi duyacağı bir zanaat üzere yaratmıştır ki o zanaatı icra ederken haz duysunlar, yorgunluk hissetmesinler ve sosyal hayat açısından da daha faydalı olsunlar.⁹⁶ Onların yaratılışlarından gelen yetileri, ilgileri anne baba tarafından yok sayıldığı veya geliştirilmediği takdirde bu verili potansiyelin amacı da hasıl olmaz.

İslam ahlâk düşüncesine dair kaynaklarda dikkat çekilen bu hususlara Hz. Peygamber tarafından da bizzat ehemmiyet verildiği görülmektedir. Zira çocukların ve gençlerin yeteneklerinin Hz. Peygamber tarafından önemsendiğine şahit olmaktayız. Hz. Peygamber'in, henüz küçük yaşta iken farkındalık sahibi ve ilme meraklı olduğunu fark ettiği İbn Abbas'a dua ederek onu teşvik etmesi⁹⁷, deve çobanlığı yapmakta olduğu küçük yaşlarda iken bile birçok ayeti ezberlemiş İbn Mes'ud'un, Kur'an'ı öğrenmek isteyenlere bizzat Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmesi⁹⁸ ve daha birçok çocuk ve genci kendi yetenekleri doğrultusunda desteklenmesi ve onlara dinî, siyasî, askerî ve sosyal hayatın içerisinde aktif rol ve sorumlulukların verilmesi⁹⁹ İslam ahlâk düşüncesinde yukarıda gördüğümüz anlayışın temelini sünnetle beslendiğini örneklendirmesi açısından ehemmiyeti haizdir.

Ahlâk eserlerimize göre, çocukları terbiye edici konumda olmak, anne- babaya evlâdını yetiştirmede gayret göstermeyi zorunlu hale getirir. Anne baba, çocuğu dostluk ve güzelliklerle yetiştirmeli¹⁰⁰, ona yaşamı boyunca lazım olabilecek alanlarda donanımlı hale getirmelidir.¹⁰¹ Ebeveyn çocukları terbiyede geç kalmamalı, sütten kesilir kesilmez, henüz ahlâkî bozulmadan çocuğa nizam ve intizam, kurallar, dinî vazifeler öğretilmelidir.¹⁰² Anne babalara düşen, çocukların bu kurallara ve eğitim ilkelerine uymalarını sağlamaktır.¹⁰³ Farz nedir, sünnet nedir bunlar talim ü telkin edilmelidir. Zira Hz. Peygamber çocukların namaza alıştırılması için yedi yaşında iken onlara bu ibadetin edasının emredilmesini buyurmuştur.¹⁰⁴ Şayet çocuğun eğitiminde ta'lim ve terbiyesinde gecikilirse ve o esnada çocuk aslen tabiatında olmayan fenalığa alışırsa her ne kadar

⁹⁴ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 325-326; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 206-207.

⁹⁵ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 220.

⁹⁶ Râğb el-İsfahânî, *Erdemli Yol (ez-Zerîa ilâ mekârimî's-Şerîa)*, tah. Ebu'l-Yezid el-Acemî, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 282.

⁹⁷ Buhârî, "Vüdû", 10; Tirmizî, "Menâkıb", 112.

⁹⁸ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'an", 8; Müslim, "Fedâilu's-sahâbe", 118, 138.

⁹⁹ Gençlerin Hz. Peygamber tarafından ne gibi görevlerde istihdam edildikleri ile ilgili yapılmış detaylı bir çalışma için bk. Hakan Temir, "Hz. Peygamber Döneminde Gençler ve Gençlere Yüklenen Sorumluluklar", *İslam Modernite ve Gençlik*, ed. Seyfullah Kara vd. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 521-538.

¹⁰⁰ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 220.

¹⁰¹ Müşir Nusret Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd*, 106-107.

¹⁰² Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 358; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 220.

¹⁰³ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, 55.

¹⁰⁴ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 358. Söz konusu hadisi değerlendiren bir makale olması hasebiyle bk. Mustafa Ertürk, "Çocuğun Dinî Eğitiminde Kullanılan Bir Hadis ve Tahlili", *Marife*, 2/2 (2002), 53-79.

te'dip edilmeye çalışılsa da bu artık müşkil bir hal alır¹⁰⁵ veyahut kendisinde var olan bazı fena huylar ihmalkarlık sebebiyle eğitilip düzeltilmezse, o bu hali üzere büyür ve ömrü boyunca bu yolu izler.¹⁰⁶

Çocuk öğrenme aşamasında iyi hallerinden dolayı teşvik edilmeli, yanlış hal ve hareketleri sebebiyle de uyarılmalıdır.¹⁰⁷ Ama ikazlarda bulunurken de anne baba doğru bir üslup kullanılmalıdır.¹⁰⁸ Bununla beraber çocuğu her yanlış hareketinden dolayı kınamak da doğru değildir çünkü bu tutum onun yüzleşmesine sebep olur, öyle ki nasihat dinlemekten de bıkar, hevesi kırılır ve mürebbinin uyarı ve kınamalarından korkmadığını ispat sadedinde kötü yollara bile teşebbüs edebilir.¹⁰⁹ Kaynaklarımızdaki bu değerlendirmeler Hz. Peygamber'in etrafında yer alan çocuklara muamelesini bize hatırlatmaktadır. Zira Enes b. Mâlik, kendisine hizmet ettiği esnada Hz. Peygamber'in kırıcı veya üzücü hiçbir tavrını görmediğini ifade etmekte¹¹⁰, zaman zaman Hz. Peygamber'in emirlerini yerine getirmede gecikse de ancak tebessümle uyarıldığını belirtmektedir.¹¹¹

Hz. Peygamber'in yalnızca kendi çocukları değil irtibatlı olduğu çocukların tümünü gözettiğini görmekteyiz. Onlara karşı sergilediği sevgi, şefkat, merhamet ve anlayış özellikle kendi döneminin çocuklara yaklaşımı dikkate alındığında ciddi fark yaratacak düzeydedir. O, çocuklara yalnızca güzel isimler koymakla kalmamış, onların sevgi ve ilgi ihtiyaçlarının dikkate alınması gerektiğini muhatabı insanların tümüne davranışlarıyla izhar etmiştir. Hz. Peygamber'in çocukları kucağına alıp sevdiğine¹¹², onlara merhametle muamele ettiğine¹¹³, onlarla bazen bir çocuk gibi oyunlar oynadığına¹¹⁴, dertlerini ciddiye aldığına¹¹⁵ dair rivayetler hadis kaynaklarımız içerisinde yer almaktadırlar.

Kitap-sünnet, akıl ve tecrübe birikimlerinden yararlanarak çocukların doğumdan yetişkinliğe kadarki yaşamlarında onların arkasında durmayı ve onların hayata kazandırılmasında gerekli her türlü katkıyı yapmayı anne-babaya gerekli gören İslam ahlâk düşüncesi anne babanın yetişkin olmuş evlatlarını aile kurma hususunda desteklemelerini bekler.¹¹⁶ Burada ise yine hem ayetlerin hem de hadislerin bu husustaki vurgularını hatırlamakta fayda görüyoruz. Zira Kur'an-ı Kerim bekarların evlendirilmesinde onlara destek çıkılmasını tavsiye ederken¹¹⁷ Hz. Peygamber evladını yetiştirmiş ve evlendirmiş ebeveyni mükafatla müjdelemektedir.¹¹⁸

¹⁰⁵ Müşir Nusret Paşa, Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd*, 105-106.

¹⁰⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, 55.

¹⁰⁷ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 358-359; İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, 55.

¹⁰⁸ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 358-359.

¹⁰⁹ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 220-223.

¹¹⁰ Müslim, *Fedâil*, 52.

¹¹¹ Müslim, *Fedâil*, 54.

¹¹² Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Fedâil", 56-58, 64.

¹¹³ Müslim, "Fedâil", 56-60; Ebû Dâvûd, "Edeb", 1.

¹¹⁴ Müslim, "Mesâcid", 41; Müslim, "Fedâil", 80.

¹¹⁵ Buhârî, "Edeb", 81; Müslim, "Âdâb", 30; Ebû Dâvûd, "Edeb", 77.

¹¹⁶ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 226.

¹¹⁷ Nûr 24/32.

¹¹⁸ Ebû Dâvûd, "Edeb", 131.

2.3.4. Çocukların Anne-Babalarına Karşı Sorumlulukları

Aile içerisinde ebeveynin çocuklarına karşı görev ve sorumlulukları nasıl ayrıntılı bir şekilde belirlenmişse çocukların da anne babalarına karşı yükümlülükleri belirlenmiştir.¹¹⁹ Çocukların anne babalarına şükran borçlu olduklarını ifade eden kaynaklarımız bunun için de birçok sebep sıralamaktadırlar. Bu şükran borcunun birincil sebebi anne ve babanın çocuğun varlık sebebi olmaları hasebiyledir.¹²⁰

“Çocuklar için ahlâkın kaynağı aile ocağıdır.”¹²¹ Dünyaya gözlerini açan çocuğun sahip olduğu temiz hissiyatı koruyarak ve dışarıdaki dünyanın vahşi tabiatından kendisini uzak tutarak bir güven ortamında yetişebilmesi ona bir aile sunan anne baba sayesinde imkân bulur.¹²² Onların çocuk yetişesiye kadar onun her türlü ihtiyacını temin etmeleri, onun terbiye ve tahsilinde gayret göstermeleri ise yine çocuğun ailesine karşı müteşekkir olmasını gerektiren sebeplerdir.¹²³ Aslında anne babanın bu emeklerinin şükürünü hakkıyla eda etmesi bir çocuk için mümkün dahi değildir.¹²⁴ Bu değerlendirmeler, gerek Kur’ân gerek hadislerde karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, Kur’ân-ı Kerim’de birçok ayette anne babaya iyilikle muamele hemen Allah’a itaatten sonra zikredilmektedir.¹²⁵ Özellikle annenin, çocuğu karnında taşıdığı ve onu emzirdiği süreçteki sıkıntılara dikkat çekilerek anne babaya hürmetin gereği vurgulanmaktadır. Önce Allah’a daha sonra ise anne babaya şükran duymak insanın görevi olarak tanımlanmaktadır.¹²⁶ Zira onlar çocuğun yetişkin olasıya kadarki yaşamında hep onun yanında olmuşlardır.¹²⁷

Ahlâk kitaplarımız ana babaya karşı görevlerimizi itinayla sıralamaktadırlar. Evladın ana baba hakkını gözetmesi, onların gerekli bakımları ile meşgul olması, sıkıntılara çare araması insanın Allah’a olan borcundan sonra üzerine vaciptir.¹²⁸ Onlara cân u dilden muhabbet beslemek, saygıda kusur etmemek, şer’i şerife muhalefet etmedikleri taktirde onlara muhalefet etmemek gerektir. Herhangi bir beklenti içerisinde girmeden anne babanın işleri için gayrette bulunmak lazımdır. Dünyadan göç ettiklerinde ise onların vasiyetlerini yerine getirmek, onları hayırla yad etmek, sadakalar vererek, hayırlar yaparak ya da Kur’ân tilavet etmek suretiyle onları her zaman hatırdâ tutmak yine evladın anne babaya karşı sorumluluklarındandır.¹²⁹ Bu vurgular, yine öncelikli olarak Kur’ân ayetlerini aklımıza getirmektedir. Zira İsrâ suresi 23 ve 24. ayetler anne babayı esirgeyip onlara karşı alçakgönüllü olmayı, onlarla kırıncı değil güzel bir üslupla konuşmayı, ihtiyarlık zamanları gelip çattığında ise onlar kendisine nasıl rıfk u merhametle muamelede bulunmuşlarsa onlara öyle davranmayı ve hayır dua etmeyi emreder.¹³⁰

¹¹⁹ Yaran, *İslam Ahlâk Felsefesine Giriş*, 114-115.

¹²⁰ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 376; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 234. İşbu sebeple Hz. Peygamber, kime birr-u ihsanda bulunayım diye sual eden kimseye, önce üç defa tekrar ederek, annesini işaret etmiş, peşinden ise babasını zikretmiştir. Bk. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 376.

¹²¹ Topçu, *Ahlâk*, 200.

¹²² Topçu, *Ahlâk*, 200.

¹²³ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 376; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 234

¹²⁴ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 376.

¹²⁵ Bk. Bakara 2/83; Nisâ 4/36; En’âm 6/151; Lokmân 31/14; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 377; Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 234.

¹²⁶ Lokmân 31/14.

¹²⁷ İsrâ 17/23-24.

¹²⁸ Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, 235.

¹²⁹ Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 378; Tûsî, 235.

¹³⁰ İsrâ 17/23-24.

Hız. Peygamber'in anne baba hakkı konusundaki vurguları da ayetler kadar keskindir. En güzel muameleyi hak eden kimseyi soran ve bunu üç defa tekrar eden bir sahâbiye Hız. Peygamber'in üç defa "annendir" cevabını vermesi daha sonra ise "babandır" diye eklemesi¹³¹ konuyu açıkça izah eden bir hadis olarak karşımızda durmaktadır. Anne babaya itaat etmemek ve isyankârlık etmek Allah'a şirk koşmakla bir arada zikredilmiştir.¹³² Ahlâk kitaplarımızda da karşımıza çıktığı gibi evladın anne babasına görevleri onların vefatları sonrasında da devam etmektedir. Kendisine, anne babası öldükten sonra onlar için yapması gereken bir şey olup olmadığı sorusunu tevdi eden sahâbiye Hız. Peygamber'in onlar için dua edip günahları için bağışlanma dilemeyi, vasiyetlerini yerine getirmeyi, hayatta olan yakınlarını gözetip dostlarına da kerem ile muamele etmeyi tavsiye ettiğine şahit olmaktadır.¹³³

Sonuç

İslam ahlâk felsefesine dair kaleme alınmış eserlerin muhtevası incelendiğinde teorik felsefeyi ilgilendiren kısımların yanı sıra pratik felsefe alanının konusu olarak görülen aile ahlâkı ve devlet ahlâkına dair de bölümler karşımıza çıkar. Söz konusu eserlerin yalnızca içinde buldukları kültür havzalarıyla sınırlı kalmayıp, kendilerini beslediğini düşündükleri birçok kültürün, dinî ve felsefî geleneğin de kaynaklarına ulaştıkları görülür. Dolayısıyla Yunan Felsefesi, Hint Felsefesi...vs. yabancı geleneklerin kavramları, yorumları, bakış açıları İslam ahlâk felsefesine yansır. Bu, tabi ki, ahlâka dair yazılan her şeyin bu yabancı kaynaklardan esinlenerek oluşturulduğu anlamına gelmez.

Hız. Peygamber bir beşer peygamber olarak Allah'tan vahiy almış, bizzat aldığı vahyin ilhamıyla yaşama dair örnekler bırakmış ve böylece hayatın her aşamasında birçok düzenlemesini, söylemini, eylemini görmemize ve bu doğrultuda kendimize bir şablon oluşturmamıza sebep olmuştur. Bu miras, dolayısıyla İslam ahlâk düşüncesine de yansımıştır. Zira İslam ahlâk felsefesine dair eserlerin muhtevaları incelendiğinde, ilgili başlıklar altında hadislere yer verildiği, ahlâka dair mevzuların sünnet ve hadise referansla izah edildiği görülmektedir. Bu meyanda, söz konusu eserlerin, örneğin Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Âlâî'si, içerisinde zikredilen hadislerin tek tek değerlendirildiği çalışmalar da ortaya çıkmıştır.

Konumuzu teşkil eden ve İslam ahlâk felsefesi kaynaklarının önemli bir başlığını oluşturan "Tedbîru'l-menzil" muhtevasının da Hız. Peygamber'in bize bırakmış olduğu yüklü malzemeye ilişkisi dikkat çekicidir. Zira Onun aile konusundaki yaklaşımı, aile düzenini tesis etmeye yönelik çabası da Tedbîru'l-menzil" bölümündeki referanslardan takip edilebilmektedir. İslam ahlâk felsefesinin temel kaynaklarından biri olarak zikredile gelen 'sünnet'in, aile ahlâkına dair üretilen müktesebatta belirgin bir role sahip olduğu, hadis literatürü ve İslam ahlâk felsefesi literatürü karşılıklı olarak tarandığında çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Zira eserler içerisindeki söz konusu bölüm başlığı altında Hız. Peygamber'in aile kurumuna yönelik tutumu, bu kurumu sağlam bir zemine oturtma ve sağlıklı bir şekilde yürütme gayretleri ve buna dair tavsiyeleri aktarılmaktadır. Bununla birlikte, bizzat hadislerin aktarıldığı kısımların yanı sıra bazı hususların hadislerden mühlhem bir bakış açısıyla fakat hadis metinleri zikredilmeden izah edildiği de göze çarpmaktadır.

¹³¹ Buhârî, "Edeb", 2; Müslim, "Birr", 1. Kınalızâde'deki karşılığı için bk. *Ahlâk-ı Âlâî*, 376.

¹³² Buhârî, "Edeb", 6.

¹³³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 130; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Âlâî*, 378; Tûsî, 235.

Sonuç olarak, İslam ahlâk felsefesine dair kaleme alınmış eserlerin her birinde hadislerin ne şekilde ve ne oranda kullanıldığına dair tek tek çalışmalar yapılması lüzumu doğmaktadır. Ayrıca ahlâk eserlerindeki teorik bölümlerin ve devlet idaresi ile ilgili başlıkların da hadis literatürüyle bağı incelenmelidir. Bununla birlikte, bu çalışmadan yola çıkarak, eserlerdeki “Tedbîru’l-menzil” bölümü müstakil olarak dikkate alındığında hadislerin gerek direkt gerek dolaylı olarak söz konusu bölümün çerçevesini çizdiği ortaya anlaşılmaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve istifade edilen tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been complied with in the preparation of this article and all the studies utilised are mentioned in the bibliography.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

Abdullah b. Mübarek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mübarek b. Vâdîh et-Türkî. *ez-Zühhd ve'r-Rekâik l'ibni'l-Mübarek ve'z-Zühhd li Nuaym b. Hammâd*. tah. Hâbiburrahmân el-A'zamî. Beyrut: yy., ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. tah. Şu'ayb el-Arna'ût- Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.

Arıcı, Müstakim. "Başlangıçtan 19. Yüzyıla İslam Ahlak Düşüncesine Bütüncül Bir Bakış: Konu-Problem (Mevdû'-Mesâil) Ayrımı Temelli Bir Literatür Tasnifi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 63/1 (2022), 81-120.

Aydın, Garip. *Aklın Denge Durumunda Ortaya Çıkan Fazilet Anlamında Hz. Peygamber'in Hikmeti Öğretmesi*. Ankara: İlahiyat Kitap, 2023.

Babanzâde, Ahmed Naîm. *İslam Ahlâkının Esasları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.

Başer, Hacı Bayram. "Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü". *İslam Ahlâk Literatürü -Ekoller ve Problemler-*. ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 139-161.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buḥârî. *el-Câmiu'l- müsnedü's-sahîhu'l-muhtasari min umûri resulillah (Câmiu's-sahîh)*. tah. Muhammed Fuad Abdulbâkî. Riyad: Dâru's-selâm, 1419.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buḥârî. *el-'Edebu'l-Mufred*. tah. Semîr b. Emîn ez-Züheyri. Riyad: yy., 1419/1998.

Canikli, İlyas. "Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'de Yer Verdiği Rivayetlerin Kaynak Değeri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/ 5 (2017), 2858-2891.

Çağrı, Mustafa. "Tedbîrü'l- Menzil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/260-261. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Çoban, Ali. "Dervişin Toplumda Aktif Yalnızlığı ya da Halvet Der Encümen". *Toplum-Birey İkiliminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*. 2 Cilt. TİMAV: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2019, II/216-236.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sunenu Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Delhi: el-Matbaatu'l-Ensâriyye, 1323.

Ertürk, Mustafa. "Çocuğun Dinî Eğitiminde Kullanılan Bir Hadis ve Tahlîli". *Marife*, 2/2 (2002), 53-79.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *Üstün Ülke 'el-Medînetü'l-Fâdila'*. çev. Seyfi Say. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2015.

Görmez, Mehmet. "Ahlak ve Hadis". *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, 577-586.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Edeb*. tah. Muhammed Rıdâ el-Şahvecî. Beyrut: yy., 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sunenu İbn Mâce*. tah. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 2 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'î'l-Kutubî'l-'Arabiyye, ts..

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub. *Tehzîbu'l-Ahlâk*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.

İbn Nefis, Ebû'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm el-Karaşî ed-Dimeşkî. *Nâtık oğlu Fâzıl Tefekkürün İzinde 'er-Risâletü'l-kâmiliyye fi's-sîreti'n-Nebeviyye'*. çev. İslam Kavas. İstanbul: Büyüyen Ay, 2019.

İbn Sina, Ebû Ali el-Hüseyn ibn Abdullah / İbn Tufeyl, Ebû Bekir Muhammed ibn Abdulmâlik bin Muhammed bin Tufeyl el-Endülüsi. *Hay bin Yakzan*. çev. M. Şerafettin Yaltkaya vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

İsfahânî, Râğîb. *Erdemli Yol (ez-Zerîa ilâ mekârîmi'ş-Şerîa)*. tah. Ebu'l-Yezid el-Acemî. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Karaman, Hüseyin. "İslam Ahlakının Kaynakları". *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Keskin, Tolga. "Halvet Der-Encümen ve Melâmet Kavramlarının Fütüvvet ve Ahîlik Teşkilatlarında Ekonomik Zihniyet ve Uygulamalara Etkisi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 104 (Aralık, 2022), 349-373.

Kılıç, Recep. *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlâk*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Kınalızâde, Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Âlâî*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Koçak, Zeynep Canan. *Yerel Kültürün Hz. Peygamber ve Hadisler Üzerindeki Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Mederî. *el-Muwattâ*. tah. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: y.y., 1406/1985.

Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. Haccâc el-Şuşeyrî en-Nîsâbüri. *Sahîhu Müslim*. tah. Muhammed Zuheyr en-Nâsir. 8 Cilt. Cidde- Beyrut: Dâru'l-Minhâc- Dâru Tavki'n-Necât, 1433.

Müşir Nusret Paşa/ Babanzâde Mustafa Zihni Paşa. *Nusretü'l-Hamîd/ Mikyâsu'l- Ahlâk/ Sülûku'l-Mâlik Tercümeleri*. ed. Özgür Kavak, Hızır Murat Köse. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, 2020.

Nazlıgül, Habil. "Ahlak-Hadis Münasebeti ve Kınalızade'nin Hadis Kullanımı". *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014, 447-457.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî. *el-Muctebâ mine's-Sunen es-Sunenu's-Suğrâ*. tah. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.

Nizâmülmülk, Ebû Ali Kıvâmuddîn Hasan bin Ali bin İshâk et-Tûsî. *Siyasetnâme*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Saruhan, Müfit Selim. "İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi". *Eskiyeni*, 28 (2014), 53-66.

Sunar, Cavit. *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlâk Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

Şehristânî, Muhammed. *Milel ve Nihal -Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi-*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Temir, Hakan. "Hz. Peygamber Döneminde Gençler ve Gençlere Yüklenen Sorumluluklar". *İslam Modernite ve Gençlik*. ed. Seyfullah Kara vd. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sunenu't-Tirmizî*. tah. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuad Abdalbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.

Topçu, Nurettin. *Ahlak*. İstanbul: Dergâh, 2018.

Toprak, Sermin. *Hadis Literatüründe Kitabü'l-Ahlâklar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Tüsî, Nasreddin. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Rahim Sultanov (Farsça'dan Azerbaycan Türkçesine), A. Vahap Taştan, Habil Nazlıgöl (Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne). Ankara: Fecr Yayınları, 2005.

Tüzün, İdris. *Ayet ve Hadislerle İslam Ahlâkı*. İstanbul: Süedâ Yayınları, 2011.

Uludağ, Süleyman. "Halvet Der- Encümen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/387-388. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Uyar, Ahmet. "Kütüb-i Sitte'nin Ahlâk ile İlgili Bölümlerinin Muhteva Analizi". *Fırat Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı*. İstanbul: ASOS Yayınları, 2016, 2876-2890.

Uysal, Enver. "Aile Ahlâkı". *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*. ed. Müfit Selim Saruhan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Ürkmaz, Ahmet. *Ahlâk Ekseninde Hadis*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

Yaran, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: dem Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2018.